

DE ENGELEN IN HET KOOR VAN DE BAVO

- Tekst: Koen Vermeij
 - Beeldmateriaal: Koen Vermeij
 - Beeldbewerking: Studio KV 627
 - Eerder gepubliceerd in: Bavokroniek 2023/1
-

DE ENGELen IN HET KOOR VAN DE BAVO

DE groep van acht engelen die weergegeven worden op de linkerboog van de apsis is een van de meest uitgebreide overblijfselen uit de katholieke periode, zeker als we het firmament, dat zich uitstrekt over het gewelf van de kooromgang, eveneens daartoe rekenen [afb.1]. De engelen zijn voorzien van banderollen met teksten die betrekking hebben op het Heilig Sacrament. Onder deze boog stond dan ook het sacramentshuis, dat diende als bewaarplaats voor geconsacreerde hosties.

EEUWIGE LOFPRIJZING

Wat is de betekenis van dit blauwe goud-bestarde gewelf met deze zwevende engelen? Wat ze doen kunnen we opmaken uit hun houding: ze heffen beide armen en hun hoofd, een houding die 'lofprijzing' aanduidt. We zien de engelen dus in hun element: eeuwige aanbidding van de Heer der Hemelen. Zij bevinden zich boven het sacramentshuis omdat daarin God aanwezig is in de gedaante van geconsacreerde hosties. De door het mysterie van de transsubstantiatie geconsacreerde hostie werd beschouwd als werkelijk Christus' lichaam. Daar getuigen de banderollen ook van: Dit

is het brood dat uit de hemel neerdaalt Ik ben het levende brood Mijn vlees is voedsel voor de wereld.

Het Heilig Sacrament vormde daardoor het allerkostbaarste wat men zich in de late Middeleeuwen kon indenken. Wij hebben geen idee meer van de impact die de aanwezigheid of de uitstalling van het Heilig Sacrament toendertijd teweeg bracht. Een voorbeeld uit Haarlems geschiedenis: toen in 1444 de Hoeken en Kabeljauwen op de Grote Markt met elkaar in een vechtpartij verwickeld waren, is de pastoor van de Bavo met een hooggeheven monstrans vanuit de kerk op de vechtenden afgegaan. Zodra de mannen de monstrans met de hostie zagen, stopte de strijd en allen knielden.

Het vormde dan ook het brandpunt van de kerk. Het sprak vanzelf dat er op de meest eerbiedige wijze mee werd omgegaan. De hosties werden daarom ook bewaard in een gouden of verguld-zilveren ciborie [afb.2]. Als de hostie werd uitgestald werd deze geplaatst in een gouden 'monstrans' (monstrare - tonen) [afb.3]. De ruimte waarin de kelken en monstrans bewaard werden kon natuurlijk niet van mindere kwaliteit zijn: een 'miniaturkerk' met vensters en torentjes was vond men gepast. Zo zien middeleeuwse sacramentshuizen er veelal uit [afb.4]. Door het uitspannel met de zwevende engelen daarboven zagen de gelovigen in de Bavo het sacramentshuis in direct contact staan met de hemel.

1

2

3

4

DE HERONTDEKKING 1825-1860

Het lot van deze acht engelen werd bezegeld toen met het toewijzen van de kerk aan de gereformeerde gemeente in 1578 het Heilig Sacrament definitief uit de kerk verbannen werd. Het sacramentshuis werd afgebroken, de kelken, cibories en monstransen - voor zover ze niet geroofd waren - werden meegenomen naar

de schuilkerken. De hele kerk werd witgekalkt zoals Saenredam ons laat zien [afb.5]. De engelen bleven zo verscholen tot in de 19e eeuw.

Bij een witbeurt van het interieur in 1825 constateerde men dat er in het koor onder de oude witsellaag kleurige schilderijen verborgen gingen. Daar bleef het bij. Allan zegt hierover: "Toen de in 1825 ontdekte muurschilderingen, als van weinig of geen waarde beschouwd, op last van HH. Kerkvoogden weder waren overgewit, bleef de zaak rusten en niemand sprak er meer van [...]."

Pas rond 1860, bij gelegenheid van een volgende witselbeurt, wekten bij het opnieuw tevoorschijn-komen de afbeeldingen wél interesse op. Allan: "[...]Bij die gelegenheid kwamen de [...] muurschilderingen weder tevoorschijn, en nu stelden eenige belangstellenden in Vaderlandsche kunst pogingen in het werk om

het overwitten der beschilderde kolommen te voorkomen. Het waren voornamelijk de HH. Mr. A.J. Enschedé en G.L. Vernée, wien men het dank moet weten, dat deze hoogst belangrijke fragmenten van oud-Hollandsche kunst aan de vergetelheid zijn ontrukkt."

De vondsten van 1860 zijn beschreven en afgebeeld door David van der Kellen Jr. (1827-1895), schilder, graficus en auteur, tevens lid van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. Van der Kellen maakte tien litho's die tezamen met een uitvoerige beschrijving in 1861 werden uitgegeven. Een serie van deze litho's hangt ingelijst in de zuider-zijbeuk van het koor.

Blad X van deze serie [afb.6] is voor dit artikel van belang: het toont drie stroken met in totaal zeven engelen. Niet allen zijn even fraai onder de afdeklaag tevoorschijn gekomen. Desalniettemin is het commentaar van Van der Kellen bijna juichend: [deze boog en de engeltjes zijn ...] "het schoonste schilderwerk uit de gehele kerk en kunnen gewis alle vergelijking met de beste werken van dien aart doorstaan. Het edele, fijn gevoel in deze figuurtjes, de verschillende houdingen, en die toch allen hetzelfde uit-

drukken, de fijne tinten, dat alles is niet genoeg te bewonderen, en verheffen deze kunstwerken tot verreweg het schoonste wat wij hier te lande van muurschilderingen, ten minste naar de afbeeldingen te oordelen, onder het oog hebben gehad.”

Ook nu werd geen restauratie ondernomen, maar ter bescherming van de afbeeldingen werden deze met een soort waterlijmverf geconsolideerd. Mogelijke sporen daarvan zijn nog zichtbaar [afb.7].

7

In de algehele restauratie van de kerk door A. van der Steur (1836-1899), en Pierre Cuypers (1827-1923) van 1874 tot 1918 werd ook het schilderwerk meegenomen. Een eigentijdse opsomming van werkzaamheden vermeldt voor het jaar 1877: “... het ophalen van enig schilderwerk voorkomende op een der bogen in den koortrans.”

Waar tegenwoordig ‘restaureren’ vaak slechts ‘consolideren’ betekent, en verdergaande ingrepen in ieder geval omkeerbaar dienen te zijn, verstond men in de 19e eeuw onder ‘restaureren’ meer het herstellen van hoe het ooit geweest was, of zelfs ‘ooit geweest had moeten zijn’. Van deze praktijk was het werk van Pierre Cuypers een voorbeeld, daarvan getuigt de hele Bavo, van binnen en van buiten. De kerk werd door de Cuypersrestauratie gotischer dan ooit!

DE RESTAURATIE VAN 1877

Op deze interpretatieve manier werden ook de engelen aangepakt. Niet alle kalk was verwijderd kunnen worden, daardoor waren van sommige engelen slechts fragmenten te zien. Op maar vier banderollen konden de teksten ontcijferd worden. Er moest dus heel veel aangevuld worden. Wat betreft de teksten was dat niet zo lastig. *Ecce panis ...* [W3] is afkomstig uit het loflied van Sacramentsdag (bij uitstek een tekst voor boven een sacramentshuis). De volgende zin *Factus cibus ...* [W4] werd voor de volgende banderol gebruikt. *Qui manducat ...* is genomen uit het evangelie van Johannes VI.54, *Caro mea...VI.56* eveneens en *H[ic] e[st] panis...VI.59* ook. Twee nog ontbrekende teksten werden op dezelfde plek gevonden: Joh. VI.51, 52. *Qui manducat...* werd herhaald, er zijn dus zeven teksten gebruikt. Merk op dat achter de tekst *Qui manducat ...* nog ‘Jois’ staat. Daarmee wordt de evangelist aangeduid. Letterlijk betekent het: ‘van Johannes’.

Er zijn ook maar zeven afbeeldingen [afb.6]. Om tot acht te komen verkoos de restaurateur één engel te dubbelen, maar wel in een andere kleurstelling, zodat het niet onmiddellijk opvalt, zie W4/O3. Voor de vervolmaking van de engelen werd goed gekeken naar het werk van Van Eyck en Memling, tijdgenoten van het ontstaan van de originelen, ca 1430. Ook werd onder leiding van Cuypers beslist dat voor de uitvoering olieverf moest worden gebruikt, terwijl de originelen in tempera waren opgezet. Olieverf levert vollere kleuren. De bestaande rangschikking werd overgenomen: beide groepjes staan symmetrisch rechts- en linksijkend opgesteld. De auteursaanduiding ‘Jois’ is hier toegevoegd aan de tekst *Caro mea...*[afb.8]

Het ontwerp van de engelen zal onder leiding van Cuypers hebben gestaan, maar wie ze heeft vormgegeven of geschilderd heb ik niet kunnen achterhalen. Bekend is dat W.A. Franse en J.C. Cramer ‘in het koor geschilderd hebben’, meer niet. Maar wie dan ook: de ontwerper is slim te werk gegaan. Hij heeft een aantal onderdelen gestandaardiseerd: § de stand van de vleugels: hoog (3), laag (2) of

8

West 1

2

3

4

Oost 4

3

2

1

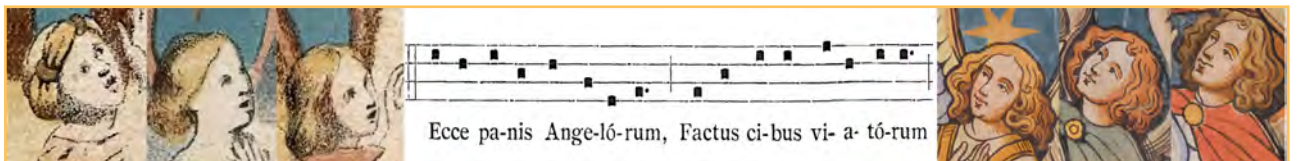
9

gemengd (2). § De stand van de handen: geheven (5) of meer gevouwen (2); § Behalve met een basiskleed (de albe) zijn ze gekleed met: een kazuifel (2), een mantel met sluitgesp (2) of een wapperende stola (3). Hij heeft deze kenmerken gelijkmatig over de engelen verdeeld, waardoor toch, mede door kleurkeuze, een afwisselend geheel ontstond [afb 9].

Eén element heeft de ontwerper over het hoofd gezien, terwijl de originelen juist daarin heel duidelijk zijn: de engelen zingen! En wat ze zingen staat op hun banderol. Zo is Engel W₃ bezig met het 21e vers van het Sacraments-feestlied 'Lauda Sion salvatorem'. De nieuwe engelen, allen met een schattig kuiltje in de kin, houden keurig hun mondjes dicht [afb.10].

10

Wat wij heden ten dage in de kerk zien, is fraai 19e-eeuws schilderwerk, gebaseerd op beschadigde overblijfselen uit het verleden. De ontwerper is met duidelijk enthousiasme te werk gegaan. De oer-katholieke Pierre Cuypers was oprecht vervuld van middeleeuwse spiritualiteit en ik meen die terug te zien in de wijze waarop hij zijn engelen met volle overgave eer laat bewijzen aan hun Schepper.

TEKSTEN OP DE BANDEROLLEN

W1/O4. Qui manducat hunc panem [vivet in aeternum] Wie dit brood eet, zal leven in eeuwigheid (Joh. VI.54).

W2 Caro mea vere e[st] cibus | Mijn vlees is waarlijk spijs (Joh. VI.56).

W3. Ecce panis angelorum | Zie het brood der engelen, (Lauda Sion, vers 21a).

W4 Factus cibus viatorum | spijs geworden voor de reizigers (Lauda Sion, vers 21b).

O3 Ego su[m] panis vivus | Ik ben het levende brood (Joh. VI.51).

O2 Caro mea est pro mundi vita | Mijn vlees is leven voor de wereld (Joh. VI.52).

O1 H[ic] e[st] panis q[ui] de celo descendit | Dit is het brood dat van de hemel is neergedaald (Joh. VI, 59).

BRONNEN

Kellen Jr., D. van der, *Muurschilderingen in de Bavo*, Den Haag, 1861

Allan, F., *Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem...*, deel III, Haarlem 1874

Timmers, J., *Christelijke symboliek en iconografie*, Haarlem 1981

Tanner, N., *Decrees of the Ecumenical Councils*, Washington DC 1990

Vermeij, K., *Haarlem voor Bavo!*, Haarlem 2020

Prins-Schimmel, M., 'Schilderingen op muren, gewelven en koorkolommen', in *Het Grote Bavoboek*, Zwolle 2021